

MUKA VIKTÓRIA*

Adalékok a magyarországi német Landsmannschaftok történetéhez és a kettős kötődésű és „német érzelmű” csoportok ideológiai szembenállásához

Bevezetés

A magyarországi német Landsmannschaftok¹ történetéről és azok egymáshoz fűződő kapcsolatáról a kutatások kevés információval rendelkeznek, a szervezettörténetük feltárására irányuló törekvések a felhasználható források hiánya miatt rendre nehézségekbe ütköznek.² A szervezettörténet-kutatáshoz felhasználható levéltári

---

* Muka Viktória az Andrássy Egyetem történelem szakos doktorjelöltje. Doktori disszertációjában a magyarországi németek vallási szokásainak politikai instrumentalizálását vizsgálja a budaörsi úrnapi virágszőnyeg példáján keresztül. További kutatási területe a magyarországi német kitelepítettek szervezettörténete, valamint a magyar politikai emigrációhoz fűződő kapcsolataik vizsgálata. E-mail: muka.viktoria@gmail.com

¹ A magyarul honfitársi szövetségnek nevezett Landsmannschaftok a II. világháború végén a megszállt Németország területére kitelepített németek szervezetei. Önszerveződésük alapja az azonos származási hely, céljuk az „új hazában” (= „neue Heimat“) az összetartozásérzés fenntartása, valamint etnikai csoportidentitásuk megőrzése. Tradicionálisan a kulturális integráció pártján álltak. Szervezeteik gyökerei gyakran az adott csoport két világháború közötti emancipációra való törekvéseiben keresendők, jellemző rájuk a csoportlojalítás alapú szerveződés. A magyarországi német kitelepítettek több Landsmannschafttal is rendelkeztek, melyek véglegesen csak 1980-ban fuzionáltak egymással Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége) néven, mely szervezet ma is létezik. Tanulmányomban a honfitársi szövetség helyett a német Landsmannschaft megnevezést használom. Stickler, Matthias: Landsmannschaften. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2012, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32706 (Letöltés ideje: 2023. január 31.), a továbbiakban Stickler, 2012a. A magyarországi német lakosság kitelepítéséhez lásd: Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggése*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.

² Kivételt képez ez alól a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn a Magyar Népköztársasággal, illetve a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségével való kapcsolatainak vizsgálata. Tóth, Ágnes: In der Gefangenschaft der Politik. Kontaktversuche zwischen ungarndeutschen Verbänden in Ungarn und der BRD (1960–1970). In: Lehr, Stefan: *Unter*

anyag túlnyomó részt szétszórva, olyan személyes hagyatékokban található, melyek feldolgozása még nem történt meg, így a kutatás számára nem hozzáférhetőek. Jelenleg nem került még feltárássra olyan levéltári egység vagy dokumentumgyűjtemény, ami a magyarországi német Landsmannschaftok valamelyikének iratanyagát szisztematikusan tartalmazza.³ Így a magyarországi német Landsmannschaftok történetének, illetve egymáshoz fűződő kapcsolatuk, valamint külkapcsolataik feltárássának elengedhetetlen forrásai a szervezetek folyóiratai (Heimatzeitschriften), melyek politikai álláspontjukat tükrözik, és betekintést engednek azok egymáshoz fűződő viszonyrendszerébe.⁴ Az egymástól szétszórva élő, lokális közösségeiket elvesztő kitelepített magyarországi németiség közéleté más felület híján a sajtóban zajlott, az információszerzés mellett a vitához is a folyóiratok képezték a platformot; ezért kutatásuk fontos adalékkul szolgál a magyarországi német szervezetek kapcsolati hálójának feltérképezéséhez.

Jelen tanulmány célja a magyarországi német Landsmannschaftok szervezettörténeti áttekintése és egymáshoz fűződő viszonyaik vizsgálata, valamint a két egymással markánsan szemben álló kettős kötődésű⁵ és „német érzelmű”⁶ csoportok

---

Beobachtung / Under Surveillance: Vertriebenenverbände im Blick der sozialistischen Sicherheitsdienste / The Monitoring of Expellee Organizations by the Socialist Security Services. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 151–163; Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Arens, Meinolf – Rettel, Klaus (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum.* Berlin: Deutsch-Ungarische Gesellschaft e.V., 2012. 468–483.

³ A rothenburgi püspöki levéltárban (Diözesanarchiv Rottenburg) *Akzession 3/2008 Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn* néven őrzött levéltári anyag tartalma még nem került feltárássra. Oschmann, Thomas: Quellen zur katholischen Vertriebenenarbeit im Diözesanarchiv Rottenburg. In: Bendel, Rainer – Kustermann, Abraham (Hg.): *Die kirchliche Integration der Vertriebenen im Südwesten nach 1945.* Berlin: LIT 2010. 173–196.

⁴ A Heimatzeitschrift műfaji sajátosságához és forrásértékéhez l. Kasten, Tilman: Heimatzeit-schriften im Kontext der „Vertriebenenpresse“. Zur Einführung in das Thema und den Tagungsband. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert.* Münster – New York: Waxmann, 2017. 9–38; Feiber, Albert A.: Heimatbriefe als historische Quelle. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert.* Münster – New York: Waxmann, 2017. 173–198.

⁵ A magyarországi németek identitásához és a „kettős kötődés” fogalmához l. Tóth Ágnes – Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése? In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest: Balassi kiadó, 2001. 123–149; Bindorffer, Györgyi: *Wir Schwaben waren immer gute Ungarn.* Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2005. A kitelepített magyarországi németek identitásához l. Loderer, Klaus J.: Gibt es noch eine „ungarndeutsche“ Identität bei den Vertriebenen? Betrachtung anhand literarischer Äußerungen in der ungarndeutschen Heimatzeitung „Unsere Post“. In: Schuth, Johann (Hg.): *Literatur, Literaturvermittlung, Identität.* Budapest: VUdAK, 2004.

⁶ A „német érzelmű” és „magyar érzelmű” fogalmakat, melyek jelentéstartalmának pontos körvonalazására jelen tanulmány keretében nincs lehetőség, idézőjelben használok.

közötti ideológiai különbségek vázlatos bemutatása.⁷ Kutatásom főbb forrásai a magyarországi német szervezetek folyóiratai és évkönyvei mellett Ludwig Leber (1903–1974) privát levelei, melyek alapján Leber személyes megpróbáltatásai mellett gazdag kapcsolati hálója és a kitelepített csoportokkal, illetve azok vezetőivel való kapcsolatai is kirajzolódnak.⁸

Tanulmányomban azt a tézist szeretném alátámasztani, miszerint a magyarországi németek kitelepítés utáni szervezeteit alapvetően a két világháború közötti, valamint a II. világháború alatti struktúrák és lojalitások határozták meg. Mint ismeretes, a Bleyer Jakab halála után bekövetkező politikai radikalizálódás törést okozott a magyarországi németek mozgalmában, így az egy konzervatív, a magyar államhoz és kormányhoz hű, illetve egy, a hitleri Németország felé forduló, onnan megváltást váró csoportra szakadt.⁹ Mint arra Hans W. Schoenberg is rámutat, a magyarországi németek két világháború közötti politikai szakadása egy „népi német” és egy konzervatív, kettős kötődésű (= „magyar-ézelmű”) csoportra a Német Szövetségi Köztársaságban is megmaradt, így gyengítve a magyarországi németek egyébként sem túl nagy politikai befolyással bíró csoportját.¹⁰ Emellett megállapítható, hogy a vezető elit korábbi politikai meggyőződése meghatározó volt a Landsmannschaftok kitelepítés utáni szerveződése szempontjából. A korábbi, két világháború közötti meghatározó politikai lojalitásokkal és a magyarországi németek szervezeteiben be-

⁷ Magyarul nem honosodott meg az Ungarndeutsche („magyar-német”) és Deutsche aus Ungarn („magyarországi német”) megnevezések közötti minőségbeli különbségtétel, ami megragadná a kettős kötődésű (=ungarndeutsch) és „német ézelmű”) csoportok német megnevezésében megfogható különbséget, így tanulmányomban a kettős kötődésű és „német ézelmű”) megnevezéseket használom. A „Deutschungar“ és „Deutsche in Ungarn“ megnevezés közötti különbséghez és a két világháború közötti identitáspolitikai törekvésekhez lásd: Seewann, Gerhard: „Ungarndeutschum“ als Identitätskonzept und politische Ressource. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 99–126.

⁸ Leber privát levelei Martin Anton Jelli (1930) előhagyatékának részeként kerültek Tübingenbe, az IdGL archívumába. Nem állapítható meg egyértelműen az, hogy a Füzes Miklós által az 1990-es évek végén használt és hivatkozott, szintén az IdGL archívumában található Leber-hagyaték és levelezés azonos-e az általam 2021 őszén kutattott irattalanyaggal. Füzes állítása szerint (1999) a hagyaték a „közelmúltban” került Tübingenbe, illetve egy másik része a gerlingeni városi levéltárba (Stadarchiv Gerlingen). Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban / Etwas blieb daheim in Ungarn. Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland*. Baranya Megyei Levéltár: Pécs, 1999. Feltételezhetően ez az a levéltári anyag, ami a Caritas-Flüchtlingshilfe levéltári anyagait tartalmazza, és 2007-ben *Akzession 25/2007 Caritasflüchtlingshilfe* jelzeten került át Rottenburgba a püspöki levéltárba (Diözesanarchiv Rottenburg). Oschmann 2010.

⁹ Seewann, Gerhard: Ungarn. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2012*. URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32642 (Letöltés ideje: 2021. február 15.).

¹⁰ Schoenberg, Hans W.: *Germans from the East. A Study of their Migration, Resettlement, and Subsequent Group History since 1945*. The Hague: Martinus Nuhoff, 1970. 103.

következett szakadással összhangban, a kettős kötődésű és „német-érelmü” szárny követői a későbbi NSZK-ban két külön táborban szerveződtek.¹¹ A más kitelepített csoportoknál megfigyelhető, származási hely szerinti szerveződés, az egy helyről érkezettek összefogására irányuló törekvések a magyarországi németeknél ideológiai és politikai hatalomszerzési harcokba csaptak át.¹²

Előjáróban érdemes néhány szót ejtenünk a kitelepítettek folyóiratainak forrásértékéről és a magyarországi német kitelepítettek legnagyobb folyóiratairól. A kitelepítettek folyóirataira jellemző, hogy kimondottan a csoport tagjai számára – jellemzően kitelepítettek által – adták ki azokat, és az egy hazából származó, de szétszórta kitelepített magyarországi németek összefogását és informálását tűzték ki célul, tehát a kapcsolatfelvételre való igény szülte őket. Elsősorban a csoport tagjai számára fontos témákat tárgyaltak: a haza elvesztése iránt érzett fájdalom ugyanúgy helyet kapott bennük, mint a kitelepítetteket érintő törvények közérthető magyarázatai.¹³ A magyarországi németek közösségének tagjai az 1950-es évek elején több folyóiratot is kiadtak, melyek általában csak rövid ideig jelentek meg és egyelőre nem kerültek feltárára.¹⁴ A közösség legnagyobb és legjelentősebb folyóirata a ma is létező *Unsere Post* mellett a *Der Ungarndeutsche* volt. Az *Unsere Post*, mely 1949 óta jelenik meg ezen a néven, az Ungarndeutsche Landsmannschaft első számú kommunikációs platformjává vált.¹⁵ A *Der Ungarndeutsche* (1957–1982), a Heinrich Reitingert vezette, müncheni székhelyű Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn hivatalos sajtóorgánuma volt. Ezek a folyóiratok a szervezetek szócsöveként funkcionáltak, politikai álláspontjukat tükrözték az integráció, a hazatérés, illetve a Magyarországhoz való viszonyuk témakörében. Az első időben kéziratként megjelent lapokra nem vonatkozott a sajtótörvény, így bennük a kényes témák, a politikai preferenciák és lojalitások megszűntetése is lehetségessé vált. Tekintve, hogy a folyóiratok elsősorban identitáspolitikai törekvések megvalósítását

¹¹ Kronfuß, Wilhelm: Ludwig Leber 1903–1974. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Bd. 6, Jg. 1974–1975. 314–315. A magyarországi németek szervezeteinek két világháború közötti történetéhez és a szakadáshoz l. Bellér Béla: *A Volksbildungsvereinen-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest: Új Mandátum, 2002; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus, 2005.

¹² Stickler, 2012a.

¹³ Gaida, Hans-Jürgen: *Die offiziellen Organe der ostdeutschen Landsmannschaften. Ein Beitrag zur Publizistik der Heimatvertriebenen in Deutschland*. Berlin: Duncker & Humblot, 1973.

¹⁴ A magyarországi németek folyóirataihoz l. Kurth, Karl O.: *Handbuch der Presse der Heimatvertriebenen*. Kitzingen – Main: Holzner-Verlag, 1953.

¹⁵ Az *Unsere Post* keletkezési körülményeihez és történetéhez l. Muka, Viktória: Der Budaörsi Fronleichnam-Blumentepich als Alleinstellungsmerkmal und seine Rezeption in *Unsere Post*, Heimatzeitung der Deutschen aus Ungarn. *Jahrbuch Kulturelle Kontexte des östlichen Europa*, Bd. 61, 2020. 141–176.

tűzték ki célul, tartalmuk történelmi forrásként való használata fenntartásokkal kezelendő.¹⁶

A kitelepítettek érdekképviselési struktúrája

A magyarországi német Landsmannschaftok szervezettörténetének ismertetéséhez és vizsgálatához elengedhetetlen a kitelepítettek szövetségi szintű érdekképviselési ernyőszervezeteinek rövid bemutatása. A többszörös érdekképviselés jelensége nemcsak a magyarországi németeknél, hanem szövetségi szinten is megfigyelhető volt. Mint arra Matthias Stickler rámutat, a kitelepítettek az 1940-es évek végétől kezdve három, egymástól teljes mértékben különálló szervezetet alapítottak, melyek konkurenciaként tekintettek egymásra. Ez a stratégiai nézőpontból nem túl szerencsés jelenség Stickler szerint – a koalíciós tilalom mellett – a csoportok érdekképviselésről alkotott különböző álláspontjaira vezethető vissza, melyeknél elsősorban szakpolitikai kérdéseket szem előtt tartó struktúrák álltak szemben a Landsmannschaft-szerű szervezetekkel. Utóbbiak tevékenységének középpontjában elsősorban a közös haza és közös eredet kérdésköre állt, akarva-akaratlanul is az „óhazából” származó lojalitásokat és struktúrákat örökítették át újonnan alakuló szervezeteikre.¹⁷

A kitelepítettek érdekképviselését alapvetően három, a következőkben bemutatásra kerülő szervezet tevékenysége határozta meg. A Zentralverband vertriebener Deutscher (ZvD) egy szakszervezeti formában működő érdekképviselési szerv volt, elsősorban a gazdasági és szociálpolitikai kérdésekre helyezte a hangsúlyt.¹⁸ Nem származási, hanem letelepedési hely alapján szerveződtek, helyi és tartományi szintű csoportokat alapítottak. A szervezet 1954-től Bund vertriebener Deutscher (BVD) néven működött, tevékenységét Matthias Stickler leginkább egy modern, racionális, kitelepítettekéből álló szakszervezethez („Vertriebenengewerkschaft“) hasonlítja.¹⁹ Ezzel szemben a Vereinigte Ostdeutsche Landsmannschaften (VOL) a ZvD-nél jóval lazább szerveződés volt. Tagjai a közös eredetet kihangsúlyozó és annak alapján szerveződő Landsmannschaftok voltak. A VOL 1952. augusztus 18-án átalakult és nevet változtatott, a Verband der Landsmannschaften (VdL) már

¹⁶ Feiber, 2017.

¹⁷ Stickler, Matthias: Bund der Vertriebenen (BdV). In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. 2012. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32845 (Letöltés ideje: 2023. január 31.) Továbbiakban: Stickler, 2012b; Matthias Stickler, Vertriebenenverbände. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, 2013, <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Vertriebenenverbände> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

¹⁸ Weber, Matthias: Vertriebenenorganisationen. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2014. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32701 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

¹⁹ Stickler, 2012b.

egy szigorúbb szövetségnek tekinthető, de továbbá is jellemző volt rá a szervezeten belüli partikularizmus.²⁰ A VdL-ben szerveződő Landsmannschaftok legfőbb politikai súlypontja a kultúrpolitika és a hazával kapcsolatos politika (Heimatpolitik) volt, melyben jellemzően status quo ante álláspontot képviseltek.²¹ A két szervezet 1958 óta Bund der Vertriebenen (BdV) név alatt egyesülve ma is folytatja az érdekképviseleti munkát.²² A ZvD/BVD és VOL/VdL, illetve a BdV mellett a kitelepítettek a pártpolitikában is képviseltették magukat. Az 1950-es évek elejétől mind tartományi, mind szövetségi szinten megjelent a kitelepítettek és „jogfosztottak” politikai képviseletét ellátni hivatott párt, a Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE), mely 1952-től Gesamtdeutscher Block/BHE (GB/BHE) néven működött.²³ A BHE nevéhez hűen nemcsak a kitelepítettek és menekültek, hanem a „jogfosztottak” („Entrechtete“) érdekeit is képviselte, ezáltal célozva meg azokat a németeket, akik politikailag terheltek voltak, a „nácitalanítás” (Entnazifizierung) pedig hátrányosan hatott személyes és szakmai előmenetelükre. Mint azt Matthias Stickler is kiemeli, a BHE-re jellemző volt az, hogy soraiban kiemelkedően magas volt az egykori nemzetiszocialisták száma. A párt vezetése politikailag aktív, a „ó-hazában” is befolyásos politikusokból tevődött össze.²⁴ A magyarországi németek a ZvD/BVD-hez és a VOL/VdL-hez fűződő kapcsolata még nem került feltárássra, az azonban megállapítható, mindkét szervezetben, illetve a BHE-ben is képviseltették magukat.

A magyarországi német Landsmannschaftok

A magyarországi német Landsmannschaftok történetének eddigi egyetlen összefoglaló bemutatása Heinrich Reitingertől származik.²⁵ A továbbiakban Reitinger vázlatos történeti áttekintése alapján – kiegészítve a szervezetek folyóirataiban megjelent beszámolókkal –, kísérel meg a szervezettörténet bemutatását, különös

²⁰ Stickler, 2012b.

²¹ Weber, 2014.; Lange, Simon: *Der Erinnerungsdiskurs um Flucht und Vertreibung in Deutschland seit 1989/90. Vertriebenenverbände, Öffentlichkeit und die Suche nach einer „normalen“ Identität für die „Berliner Republik“*. Universitätsbibliothek Heidelberg: Heidelberg, 2015.

²² A ZvD/BVD és a VOL/VdL történetéhez és kapcsolataukhoz l. Stickler, Matthias: *„Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch“. Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972*. Düsseldorf: Droste, 2004.

²³ A szakirodalom a névváltoztatások ellenére általában BHE néven hivatkozik rá. Stickler, Matthias: *Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE)*. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2013. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32864 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

²⁴ Stickler, 2013.

²⁵ Reitinger, Heinrich: *Die Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn. Volkskalender der Deutschen aus Ungarn, 1957. 23–25.*

tekintettel a töréspontokra és a Landsmannschaftok egymáshoz fűződő kapcsolataira.²⁶ Az első hivatalosan bejegyzett magyarországi német tartományi szervezet a Landsmannschaft der Ungarndeutschen in Bayern e.V., Münchenben került megalapításra 1949-ben, elnöke Bleyer Jakab fia, Georg Bleyer volt. Ezzel közel párhuzamosan alakult meg Baden-Württembergben két tartományi szervezet, melynek vezetői Ludwig Leber és Heinrich Mühl lettek.²⁷ Hessenben szintén két szervezet került megalapításra, az egyiket Irma Steinsch és Matthias Vogl, a másikat pedig Josef Teppert hozta létre. Ez az öt (Landes-)Landsmannschaft 1951 elején alapított egy ideiglenes (szövetségi) Bundeslandsmannschaftot melynek szóvivője Heinrich Reitinger lett. Ez a szervezet felvételre került a VOL-ba, így a magyarországi németek hivatalos szövetségi szintű érdekképviselete lett. A Mühl által alapított baden-württembergi és a Steinsch által alapított hesseni szervezet, feltételezhetően belső konfliktusok miatt, kilépett az 1951-ben alapított Bundeslandsmannschaftból és 1952-ben létrehozták a ZvD kötelékében működő második szövetségi szintű szervezetet, Ungarndeutsche Bundeslandsmannschaft néven.²⁸ Mindeközben az 1951-ben ideiglenesen alapított Bundeslandsmannschaft Mühl és Steinsch nélkül újjáalakult, szóvivője továbbra is Heinrich Reitinger maradt, elnöke Ludwig Leber lett. A baden-württembergi és hesseni kettős érdekképviselet problémája továbbra is megoldásra várt, a két Bundeslandsmannschaft egyesítésére való törekvések az 1950-es évek közepéig nem jártak sikerrel. 1955-ben Stuttgartban az egyesülés megvalósulni látszott: Reitinger az öt már bemutatott szervezet – az egy bajorországi, kettő baden-württembergi és kettő hesseni – mellett meghívott három új, kisebb magyarországi német tartományi Landsmannschaftot is. Az alakuló ülésen Reitingert szóvivőnek, Lebert pedig szövetségi elnöknek választották. Leber azonban politikai okok miatt nem fogadta el az elnökséget, feltételezhetően azért, mert elzárkózott a Mühllel és Steinschsal való együttműködéstől. 1955 nyarától tehát már újra csak egy, a VOL/VdL kötelékében működő Bundeslandsmannschaft létezett, Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, Bundesverband e.V. néven, összesen nyolc tartományi szintű tagszervezettel.²⁹ 1955-től a Leber-féle baden-württembergi Landsmannschaft és annak Teppert által elnökölt hesseni

²⁶ Kiemelendő, hogy a Reitinger által összefoglaltak hitelessége és az adatok helyessége fenn tartásokkal kezelendő, ajánlott azok más adatokkal és forrásokkal való összevetése. Ez jelen tanulmányban csak részben tudott megtörténni.

²⁷ A folyóiratok tükrében megállapítható, hogy Baden-Württemberg tartomány 1952-es megalapítása előtt a Mühl-féle csoportnak volt külön egy badeni szervezete is. *Heimatruf*, August 1951.

²⁸ Míg Reitinger az alapítást 1953-ra teszi, addig a Heimatruf (KURZÍV) 1952 júniusára. *Heimatruf*, September 1952; Februar 1953; Juli 1953.

²⁹ Bajorország, Baden-Württemberg, Hessen, Észak-Rajna-Vesztfália, Alsó-Szászország és Rajna-vidék-Pfalz.

„leányszervezete” a szövetségi szintű szervezeten kívül végezte tevékenységét.³⁰ Az immáron ténylegesen Reitinger- és Leber-szárnyra szakadt magyarországi német érdekképviselő, a két Landsmannschaft fúziójára csak 1980-ban került sor. Baden-Württembergben egészen 1980 végéig egymással párhuzamosan két tartományi szervezet létezett: a Leber-féle Ungarndeutsche Landsmannschaft, Landesverband Baden-Württemberg, és a korábban Mühl-féle Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, Landesverband Baden-Württemberg.³¹ Az 1980. november 15-én Gerlingenben tartott találkozón létrejött az új, egységes baden-württembergi magyarországi német Landsmannschaft, az Einheitslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, Landesverband Baden-Württemberg.³² A két baden-württembergi Landsmannschaft fúziója, tehát a kettős érdekképviselő megszűntetése, feltétele volt az új szövetségi szintű Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn megalapításának, melyre 1980. november 22-én került sor Stuttgartban.³³ Az új, egységes szervezet szövetségi elnöke Hans Sauter, ügyvezető elnöke pedig Heinrich Reitingger lett. 1982. január 1-től a két folyóirat (Heimatzeitschrift), 1983-tól pedig a két évkönyv (Heimatkalender) összeolvadása is megtörtént.³⁴

Bár a kutatásban eddig nagyobb szerep jutott a Leber és Reitingger közötti szakadás vizsgálatának, a magyarországi németek Mühl által vezetett csoportja határozottan radikálisabb álláspontot képviselt, mint a Reitingger-féle szárny, emellett Leber – látszólag kibékíthetetlen ellentétük miatt – sokkal inkább zárkózott el a Mühllel, mint a Reitinggerrel való közös munkától. A Leber és Mühl közötti ideológiai szembenállás – melynek háttérében elsősorban politikai szocializációs és meggyőződésbeli különbségek álltak – évtizedekig tartó szakadást okozott a magyarországi németek érdekképviselőjében. A következőkben vázlatosan

³⁰ A Leber által 1956-ban létrehozott *Rat der Ungarndeutschen* történetéről, ami feltételezhetően a baden-württembergi és hesseni szervezetek összefogására volt hivatott, nem rendelkezőnk ismeretekkel. Schoenberg, 1970.

³¹ Utóbbi szervezet elnöke 1957-ben már Hans Christ volt. *Der Ungarndeutsche*, 30. November 1957.

³² Minden jel arra mutat, hogy a kettős érdekképviselő Hessenben addigra már megszűnt. Ennek időpontja és az ehhez vezető okok egyelőre nem kerültek feltárára. *Unsere Post*, 14. Dezember 1980.

³³ A névkérdés tekintetében Hans Sauter kiemeli, hogy a kitelepítés utáni jogi helyzetük nem leírható az „Ungarndeutsch” kifejezéssel: megszűntek azok lenni, amikor 1946/1947-ben a kollektív bűnösségre hivatkozva „kítették a szűrüket” („uns [...] den Stuhl vor [sic] die Tür gesetzt hat“), ezért döntöttek a „Deutsche aus Ungarn” névhasználat mellett. Sauter, Hans: Die Einheit der Landsmannschaft – eine Chance. *Der Ungarndeutsche*, 8. Februar 1981. 1. A tanulmányban szereplő, az eredetiben német nyelvű idézetek a szerző fordításai.

³⁴ A Leber-féle, *Unsere Post* néven 1949 óta megjelenő Heimatzeitschrift és 1947 óta megjelenő *Unser Hauskalender*, valamint a a Reitingger-féle, 1957 óta megjelenő *Der Ungarndeutsche* és *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. *Unsere Post*, 10. Januar 1982; *Der Ungarndeutsche*, 20. Dezember 1981.

ismertetem a Mühl- és Leber-féle szervezetek keletkezési körülményeit, a konfliktus kezdetét, valamint a két tábor közötti főbb ideológiai különbségeket.

A Mühl és Leber közötti konfliktus gyökerei

A két tábor közötti szakadás a magyarországi német kitelepítettek érdekképviselétéért folytatott harcban gyökerezik, ami röviddel az első szerelvények 1946-os megérkezése után meg is kezdődött. Mind Leber, mind Mühl számára nyilvánvaló volt, hogy szembenállásuk oka abban keresendő, hogy már Magyarországon is a kisebbségpolitika ideológiailag két ellentétes pólusán álltak.³⁵ A törökbálinti születésű Ludwig Leber Bleyer Jakab (1874–1933) közeli munkatársa, 1925-től pedig az Ungarländischer-Deutscher Volksbildungsverein (UDV) titkára volt. Az UDV feloszlata és a Volksbund térnyerése után látszólag kivonta magát a nemzetiségi politikából.³⁶ A bonyhádi születésű fogorvos, Heinrich Mühl aktív részt vállalt a magyarországi német népiségi politikában. A Volksdeutsche Kameradschaft, majd megalakulásától a Volksbund tagja, később vezetőségi tagja volt, az 1939-es országgyűlési választásokon parlamenti mandátumot szerzett. Mühl 1944-ben Ausztriába menekült, majd onnan 1949 elején települt át az amerikai megszállási zónába. Mühl a magyar kormány egy 1945-ben összeállított névjegyzék értelmében háborús bűnösnek tartotta számon, de a nyugati megszálló hatalmak nem szolgáltatták ki Magyarországnak.³⁷

Az érdekképviselési munka kezdetei

A kitelepítettek ellátása – a koalíciós tilalom megkerülése miatt – első ízben keresztény segélyszervezetek közbenjárásával történt. A Magyarországról kitelepített németek segélyezését túlnyomó részt két szervezet végezte: a katolikus egyház kötelékében működő Ungarndeutsche Abteilung der Caritas-Flüchtlingshilfe,

³⁵ Míg Leber a kettős kötődésű és „német érzelmű” csoport szembenállását maga is az 1935-ös szakadáshoz hasonlította, addig Mühl ezt Bleyer Jakab 1933-as halálával hozza összefüggésbe. A szakirodalomban eddig mindkét álláspont megjelent. Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve (1920–2020)*. Budapest: Argumentum 2020. 47–64; *Unsere Post*, 1. Februar 1951, 4; *Heimatruf*, Februar 1951.

³⁶ Kitzing, Michael: Ludwig Leber. In: Sepaintner, Fred Ludwig: *Baden-Württembergische Biographien* Bd. 6. Stuttgart: Kohlhammer, 2016. 284–287.

³⁷ Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn Budapest 1945/46. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt und Loránt Tilkovszky*. München: Oldenbourg, 1999.

melynek vezetője Ludwig Leber lett, illetve a Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn, ami jogilag az Evangelisches Hilfswerk alá tartozott, és elnöke Friedrich Spiegel-Schmidt volt. Utóbbi szervezet az amerikai meg szállási zóna mindhárom tartományában rendelkezett tagszervezetekkel, a bajor országot Heinrich Reitingert, a hessenit Irma Steinsch vezette.³⁸ Míg a Leber-féle Landsmannschaft a Caritas-Flüchtlingshilféből nőtte ki magát, addig Mühl-féle, „német-érelmü” érdekképviseleti munka a Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn, Zweigstelle Hessen, a darmstadti Donausiedlung és Irma Steinsch személyével hozható szoros összefüggésbe.³⁹

Az, hogy a sziléziai születésü Irma Steinschnak (1910–1983) kiemelt szerep jutott a „német-érelmü” csoport vezetőségében, elengedhetlenné teszi, hogy néhány szót szóljunk Steinschnak a nemzetiszocialisták kötelékében Magyarországon végzett tevékenységéről.⁴⁰ Steinsch személye nem volt ismeretlen a „német érelmü” magyarországi németek, elsősorban a vezetői réteg számára: már fiatal egyetemistaként elkötelezett volt a nemzetiszocialista politika mellett és érdeklődött a Magyarország területén élő „Auslandsdeutsch“-ok iránt.⁴¹ Saját bevallása szerint 1934-ben érkezett Magyarországra.⁴² A II. világháború alatt a Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft (SOFG) munkatársa volt, mely szerv tevékenysége nagymértékben hozzájárult a nemzetiszocialista megsemmisítési politika délkelet-európai céljainak megvalósításához.⁴³ Steinsch a SOFG bécsi kirendeltségének Magyarországra delegált országreferenseként oroszlánrészt vállalt ebben.⁴⁴ Aktív

³⁸ Kaltenecker, 2003.

³⁹ A darmstadti Donausiedlung és az Evangelisches Hilfswerk közötti kapcsolatokhoz l. Kaltenecker Krisztina kutatásait, különösen: Kaltenecker, 2003. A *Donausiedlung*hoz l. Kaltenecker, Krisztina: Von der Baustelle zur Siedlung, von der Siedlung zur Gemeinde. Zur gemeindebaulichen Leistung der ungarndeutschen Vertriebenen in Darmstadt 1949–1954. In: Márkus, Beáta – Eiler, Ferenc (Hrsg.): *Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek*. Pécs: Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen 2023. 109–129.

⁴⁰ Steinsch a női hallgatók nemzetiszocialista szellemében történő nevelésében végzett munkásságához, amit Magyarországon is folytatott, l. Steinsch, Irma: Warum richten wir Studentinnenwohnheime ein? *NS-Frauenwarte*, Jg. 1934/35, H. 21. 654–655; Manns, Haide: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen: Springer 1997.

⁴¹ Manns, 1997. Irma Steinsch magyarországi tevékenységéhez lásd bővebben: Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*, 1993/127. 602–650.

⁴² Irma Steinsch Ludwig Lebernek, 30.04.1948., AIdGL Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G, Teil 2. 1946–1955.

⁴³ Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Punwinkler, Alexander (Hgg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2017.

⁴⁴ Svatek, Petra: Die Wiener Hochschularbeitsgemeinschaften für Raumforschung: Forschungen über Südosteuropa. In: Baumgart, Sabine (Hg.): *Raumforschung zwischen Nationalsozialismus und Demokratie. Das schwierige Erbe der Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung*. Hannover: Verlag der ARL, 2020. 26–37. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0156-4271033>

résztevője volt a Budapest megszállása alatti, 1944. május 5. és 8. közötti budapesti antiszemita indíttatású fosztogatásnak, amely nagyjából 150 zsidó könyvkereskedést és antikváriumot érintett.⁴⁵ A kifosztott üzletek tulajdonosait németellenes propaganda birtoklása miatt először átadták a Gestapónak, majd később haláltáborba kerültek.⁴⁶ Steinsch a „Volksgemeinschaft“ égisze alatt szoros kapcsolatot ápol a Volksbund-elittel, így Mühllel is. Mint ahogy erre Michael Fahlbusch is rámutat, a Délkelet-Európát kutatók egy része a II. világháború után a későbbi NSZK területére került és az evangélikus egyház, illetve segélyszervezetei kötelékében kezdett el tevékenykedni.⁴⁷ Steinsch 1948 kora tavaszán vette át a Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn, Zweigstelle Hessen vezetését.⁴⁸ Hamarosan kapcsolatba lépett a kitelepítettek baden-württembergi ellátásáért felelős Leberrel, akinek mint a hesseni segélyszervezet vezetője mutatkozott be. Steinsch levelében kitért arra, hogy nem magyarországi születésüként is megfelelően el tudja látni a csoport érdekképviselését. Ezt azzal magyarázza, hogy ő magát „népi németnek” tekinti, és ezáltal a magyarországi németek közösségéhez tartozónak érzi magát. Kaltenecker szavaival összefoglalva: „Irma Steinsch egy fikcióra alapozta politikai karrierjét Hessenben, arra, hogy ‚sorsközösség és érzelmi azonosulás’ köti őt a magyarországiakhoz.”⁴⁹ Leberrel való kapcsolata hamar megromlott: Steinsch 1948 szeptemberében már azt róta fel Lebernek, hogy ő nem a beilleszkedésen dolgozik, hanem egy „magyarországi német diaszpórát képvisel”.⁵⁰ Nem sokkal ezután érkezett meg az amerikai megszállási zónába Heinrich Mühl, akinek megjelenése felforgatta az addigi érdekképviselési struktúrát. Mühl 1949 februárjában – más források szerint 1948-ban – érkezett meg Ausztriából és találkozott újra Steinschsal, amikor az Spiegel-Schmidtrel 1949 januárjában tagtoborzó, a hesseni letelepedést propagáló körútra indult.⁵¹ Mühl hamarosan a hesseni evangélikus

---

(Letöltés ideje: 2023. január 31.). A SOFG bécsi kirendeltsége 1933-tól az NSDAP, 1934-től az SS kötelékében volt. Seewann – Spannenberger, 1999.

⁴⁵ Dunai Andrea, A Rosenberg bevetési törzs kapcsolata Magyarországgal 1944-ben. *Múlt és jövő*, 2013/3. 91–113. Fahlbusch kiemeli, hogy az SS mellett a Volksbund magyarországi vezetősége („Volkgruppenführung“) is nagyban profitált a zsidó tulajdon „árjásításából”. Az öt bevetési csoport által végzett akció lebonyolításához Steinsch a Volksbund vezetőségétől három segítő, illetve 15 segédmunkatársat kapott. Fahlbusch et al., 2017.

⁴⁶ Fahlbusch et al., 2017. A könyvpróblásokhoz lásd: Dunai Andrea, Egy német-magyar együttműködés. Budapesti könyvpróblások 1944-ben. *Műértő*, 2015/2. 12–13.

⁴⁷ Fahlbusch et al., 2017.

⁴⁸ Steinsch Lebernek, 1948.

⁴⁹ Kaltenecker Krisztina: Önségély és tétlen várakozás választűjtán. A Magyarországról elűzött németek szervezetei Darmstadtban (1946–1951). *Múltunk*, 2003/48. 4. 198–245.

⁵⁰ „[...] dass Sie nicht für eine Eingliederung unserer Landsleute arbeiten, sondern eher eine Art ungarndeutsche Diaspora vertreten“. Irma Steinsch Ludwig Lebernek, 23.09.1948., AIdGL Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G, Teil 2. 1946–1955.

⁵¹ Mühl a *Heimatruf*ban közölt életrajza szerint 1948-ban érkezett Németországba. *Heimatruf*, Juli 1953.

segélyszervezet aktív vezetőségi tagja lett, és – Mühl és Steinsch későbbi Landsmannschaftjaival egyetemben –, a tevékenységüket teljes mértékű átpolitizáltság mellett végezte: „az etnikai öntudatra ébresztést, a német öntudat erősítését, s az így emancipált magyarországi németek átfogó megszervezését tartották saját politikusi karrierjük, illetve szervezetük effektív működése feltételének”.⁵² Leber álláspontja szerint Mühl érkezése után a „Leszámolás a magyarokkal és a Volksbund rehabilitása” jelszóval szállt be a politikába.⁵³ Érdekképviselői munkájában is a magyarellenes propaganda kapott központi szerepet. Ezzel kívánta elősegíteni a letelepedést és azt, hogy a közösség tagjai könnyebben elszakadjanak a „óhazától” és integrálódjanak az „új hazába”.⁵⁴ A szervezet célközönsége kimondottan az „értelmiség” volt, akik alatt a „német tudatúakat”, elsősorban a volt Volksbund-tagokat értették. Mint Mühl és Steinsch szoros együttműködése is mutatja, az „új hazában” a politikai önszerveződés személyes kapcsolatok mentén történt.⁵⁵

A Heinrich Mühl és Ludwig Leber közötti szembenállás ideológiai hátteréről

Mühl és Leber ideológiai szembenállása és a közöttük lévő konfliktus alakulása nyomon követhető és rekonstruálható a magyarországi német kitelepítettek folyóirataiból: Ezek a kiadványok az 1951 és 1953 közötti időszakban a Mühl által, Leber ellen vezetett gyűlöletkampánytól voltak hangosak; emellett a ZvD kifejezetten kitelepítetteket megcélzó, heti rendszerességgel megjelenő *Ost-West-Kurier* című folyóirata – a maga 86 000 példányszámával – is nagy nyilvánosságot adott a Leber és Mühl közötti vitának és állásfoglalás-hadjáratnak, ezzel szövetségi szinten is megszéllőztette a magyarországi német érdekképviselői belső konfliktusait.⁵⁶ A Mühl-féle, „német-érelmű” csoport elsőszámú kommunikációs platformja az 1951 és 1953 között, Frankfurt am Mainban megjelenő *Heimatruf* című folyóirat volt, mely 1953 októberétől Organ der Ungarndeutschen Bundeslandsmannschaft alcímmel jelent meg, és a Mühl-féle szövetségi Landsmannschaft szócsöveként pozícionálta magát. A „német-érelmű” csoportosulás ideológiai vezéregyénisége és a *Heimatruf* hangadója egyértelműen Johann Weidlein (1905–1994) volt, aki tudományos kutatásokkal, illetve a történetírás instrumentalizálásával és

⁵² Kaltenecker, 2003.

⁵³ „Abrechnung mit den Magyaren und Rehabilitation des Volksbundes“. *Unsere Post*, 16. September 1951. 2.

⁵⁴ Kaltenecker, 2003.

⁵⁵ Kaltenecker, 2003.

⁵⁶ *Az Emigrációs Sajtóarchívum Tájékoztató Szemléje*, 1951/1. Az *Ost-West-Kurier*ban megjelent, a Mühl és Leber közötti konfliktus megértéséhez adaléku szolgáló cikkek tartalmának ismertetésére és azok elemzésére – többek között a folyóirat nehéz elérhetősége miatt – jelen tanulmányban nem tud sor kerülni.

antagonisztikus magyarelles álláspontjával próbálta alátámasztani a Mühl által propagáltakat, valamint elősegíteni a „német-érzelműk” integrációját.⁵⁷ Leber ezzel szemben nem szándékozott a nyilvánosság bevonásával megtárgyalni a Mühl és közötté lévő konfliktust, így annak előrehaladása az *Unsere Post* hasábjain csak mérsékelten követhető nyomon: Leber a folyóiratában csak nagy ritkán ütött meg olyan hangot, ami megközelítette volna a *Heimatruf* gyűlölködő hangvételét. Leginkább szélsőséges megnyilvánulásai közé az tartozik, amikor 1954-ben a „német-érzelmű” csoport képviselőit, elsősorban Mühl-t az „eső és vihar után megjelent, népmegmentők” jelzővel illette, akik „a régi politikai méreginjekcióval a zsebükben” jelentek meg, hogy feszültséget szítsanak, és ezzel „mérhetetlen morális és materiális kárt” okozzanak a magyarországi németeknek.⁵⁸

Kiemelendő különbség Mühl és Leber között, hogy kik azok, akiket „megtűrték” a soraikban, illetve kik azok, akikkel hajlandók voltak együtt dolgozni. Míg Leber nem mulasztotta el az alkalmat, hogy kiemelje, rajta kívül minden más szervezet elsősorban a volt Volksbund-elit tagjaiból áll, ő maga is szorosan együttműködött a szervezet volt középosztályával és kisebb számban vezető rétegével is. Ennek oka az, hogy Leber kész volt fátylat borítani a múltra, önbevallása szerint azokkal, akik tanultak a múlt hibáiból, kész volt együtt dolgozni. Ahogy ő fogalmazott: „Én csak az ellen vagyok, hogy a régi szellem itt újra életre keljen.”⁵⁹ Ezzel szemben Mühl minden jel szerint a „régis szellem” feltámasztását tűzte ki az 1951-ben alapított „ellen-Landsmannschaft” céljául. A Mühl-féle Bundeslandsmannschaftnak csak az lehetett a tagja, aki feltétel nélkül elismeri azt, hogy kizárólag a német néphez tartozik, és ezt igazolni is tudja. Mühl kategorikusan kijelentette, hogy a „Húségmozgalom” tagjainak náluk nincs keresnivalója, és számukra mindenki gyanús, aki 1944-ben nem menekült el, mert az azt mutatja, hogy németsége megvallásának mértéke miatt nem volt elég félnivalója az esetleges szovjet retorzióktól. Csak azt ítélték meg számukra „értékesnek”, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallották magukat, a német anyanyelv megvallása nem volt elegendő a tagsághoz.⁶⁰ Leber ezzel szemben nem tett különbséget aközött, ki milyen úton érkezett Németországba, álláspontja szerint a haza elvesztése egy „újfajta szolidaritást hozott a népcsoporton belül”.⁶¹ Leber álláspontját

⁵⁷ Kaltenecker, Krisztina: *Ungarndeutsche Geschichtskultur und bundesdeutsches Geschichtsbewusstsein. Johann Weidleins Schorndorfer Dokumentation aus kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Norderstedt: Grin, 2019.

⁵⁸ „[...] nach Sturm und Regen aufgetauchten ‚Volksretter‘ mit der alten politischen Giftspritze in der Tasche“. *Unsere Post*, 7. November 1954. 1.

⁵⁹ „Ich bin nur dagegen, dass der alte Geist hier wieder ins Leben gerufen wird.“ Ludwig Leber Franz Greszlnek, 1950.10.18., AIdGL Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G (átütött másolat).

⁶⁰ *Unsere Post*, 15. Februar 1951. 4.

⁶¹ „Wir haben erkannt, daß durch unsere Ausweisung eine neuartige Solidarität innerhalb unserer Volksgruppe entstanden ist [...]“. *Unsere Post*, 16. September 1951. 1–2.

ismerve tehát érthető, hogy amint a Mühl- és Steinsch-féle tartományi szervezetek 1955-ben visszatagozódtak a Bundeslandsmannschaftba, Leber az elnöki pozíciót nem fogadta el, és a későbbiekben nem vett részt a szövetségi szintű szervezet munkájában. Továbbra is meg volt győződve azonban arról, hogy ő a magyarországi németek egyetlen hiteles képviselője, és kiállt amellett, hogy az Ungarndeutsche Landsmannschaft a többi szervezettől független és önálló maradjon. Kategorikusan kijelentette, hogy nem hajlandó más nagyobb szervezettel egyesülni, más Landsmannschaftok „olvasztótégelyében” eltűnni.⁶²

A magyarországi német kitelepítettek önszerveződése a magyarországi politikai meggyőződésen, ezen belül is elsősorban az egy politikai nemzet doktrínájához való kapcsolatokon alapult.⁶³ A csoportkohézió kulcsa a Mühl-féle csoportosuláshoz a Magyarországgal szemben, a Leber-féle csoportnál a Magyarország mellett elfoglalt álláspont és a kettős kötődés volt.⁶⁴ Mint Bednárík János is kiemeli, a magyar nyelv és kultúra, valamint a szentistváni értékek melletti kiállás célja a népi német mozgalommal szembeni „mentális távolságtartás” („mentale Distanzierung“) volt.⁶⁵ A Mühl-féle csoport a *Heimatruf* első számában nyilvánvalóvá tette, hogy német néphez való tartozás a Magyarországról kitelepített németek „legfőbb sorskérdése”, és elítélik az „ungarndeutsch“ csoporthoz tartozókat, akikben ezzel kapcsolatban felmerül az „érzések dualizmusa”, hiszen, állításuk szerint, az Elzászból származó németek sem kezdték el 1945 után felfedezni francia gyökereiket.⁶⁶ Wilhelm Kronfuß alapvető különbségeket vélt fedezni Leber és Mühl magyarországi szocializációját illetően is: védőbeszédszerűen megfogalmazott Leber-nekrológiájában kiemeli, hogy Leber – ellentétben Mühllel –, a főváros közelében egy olyan közegbe született bele, ahol a németiségnek nem kellett „népiségi harcot” („Volkstumskampf“) folytatnia a kultúrája védelméért, ezzel párhuzamosan lojális volt a főváros magyar intelligenciájához.⁶⁷

A Weidlein által propagált tudományos álláspont a német érzelmű kitelepített csoport politikai hitvallása lett, melynek egyik sarokpontja a történetírás politikai célú instrumentalizálása volt, ezzel támogatva Mühl és Steinsch identitásmobilizáló tevékenységét.⁶⁸ Weidlein cikkeiben rendszerint szembe állította egymással a „keleti” magyarokat a német kultúrnépvel, akik – Weidlein meggyőződése szerint – letelepedésükkor kultúrárt hoztak a Kárpát-medencébe, és a nyugat bástyái

⁶² *Unsere Post*, 6. Oktober 1952. 5.

⁶³ Kaltenecker, 2019.

⁶⁴ Kaltenecker, 2003.

⁶⁵ Bednárík, János: *Tradierte Zugehörigkeiten. Generationenübergreifende Aspekte ungarndeutscher Identität in Deutschland*. In: Szentiványi, Réka – Teleky, Béla (Hgg.): *Brüche – Kontinuitäten – Konstruktionen. Mitteleuropa im 20. Jahrhundert*. Wien: New Academic Press, 2017. 211–244.

⁶⁶ *Heimatruf*, Januar 1951; November 1951.

⁶⁷ Kronfuß, 1976.

⁶⁸ Kaltenecker, 2019.

voltak a magyarok nacionalizmusával szemben.⁶⁹ A Volksbund – mely álláspontjuk szerint mindvégig kultúrszervezet maradt – minden nemű politikai felelősségét hátrították, és azt hangsúlyozták, hogy annak bünbakként történő beállítása csak egy politikai lözung.⁷⁰

Leber és Mühl tehát a magyarországi németek kitelepítését is markánsan különbözően ítélték meg. A Mühl-féle, „német-érelmú” csoport a kitelepítésben a sovén magyarok bosszúját látta a német kultúrnépkel szemben. Ezért is ítélték el annyira Leber kettős kötődését, illetve a Magyarországhoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatát. A Weidlein által, először a *Heimatruf* hasábjain, majd később számos tudományos művében képviselt álláspont, miszerint Magyarország kifejezett kérésére vezethető vissza az, hogy a potsdami döntés vonatkozott rájuk, közelebb állt a valósághoz, mint a kettős kötődésú csoport narratívája.⁷¹ Mint Stickler rámutat, a kitelepítettek szervezetinek harcias antikommunista és szovjetellenes álláspontja azonban lehetővé tette, hogy a Szovjetuniót tegyék egyedül felelőssé a kitelepítésért.⁷² Ezzel összhangban a Leber-féle csoport a „potsdami legenda” néven ismertté vált narratívát hangoztatta, mely szerint a magyarországi németek kitelepítése szovjet parancsra vezethető vissza, abban Magyarországnak semmi szerepe nem volt. Az *Unsere Post*ban megjelent állásfoglalások és interjúk is Magyarország ártatlanságát hangoztatják, így például az 1951-ben Varga Bélával (1903–1995), a magyar emigráció jelentős szervezetének, a Magyar Nemzeti Bizottmánynak elnökével készített interjú is. Ebben a volt kisczardapárti országgyűlési képviselő Magyarország ártatlansága mellett foglalt állást.⁷³ Mint Varga példája is mutatja, a magyar emigráció 1947-es csoportjának tagjai a kitelepítés felelősségének kérdésében Leber-féle szervezet mellett tették le a voksukat, elsősorban amiatt, hogy magukat, akik 1946-ban kormányon voltak, felmentsék. Ebben a kettős kötődésú, az „óhazához” lojális, már az elejétől fogva Magyarország ártatlansága mellett állást foglaló és a magyarokkal való megbékélésre törekvő Leberben partnerre lettek.⁷⁴ A „német-érelmú” csoport a magyarokkal való kooperáció kapcsán is

⁶⁹ *Heimatruf*, Januar 1951; Februar 1951.

⁷⁰ *Heimatruf*, Juni 1952; Kaltenecker, 2019. A Volksbund, teljes néven Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) 1938-as alapításától kezdve kultúrszervezetként működött, majd a Harmadik Birodalom növekvő befolyásszerzése következményeként és a nemzetiszocialista eszmék magyarországi térnyerésével összefüggésbe hozhatóan 1940 után szukcesszíve nemzetiszocialista népcsoportszervezetté alakult. Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus, 2005.

⁷¹ Kaltenecker, 2019.

⁷² Stickler, 2013.

⁷³ Például a Varga Bélával készült interjú. *Unsere Post*, 22. Juli 1951.

⁷⁴ A magyar emigráció és a kitelepítettek szervezetei közötti kapcsolati háló egyelőre nem kutattott. Emigrációs Sajtóarchívum, 1951; Bendel, Rainer: Mit neuen Hoffnungen ins neue Jahr. Lassen sich aus den Neujahrsartikeln Ludwig Lebers Etappen der Integration der Vertriebenen ablesen? In: *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, Bd. 62, 2004. 233–242.

markánsan különböző álláspontot képviselt.⁷⁵ Mivel Mühl a weidleini narratíva értelmében Magyarországot tette felelőssé a kitelepítésben, ezért álláspontja szerint csak azokkal a magyarokkal volt megengedett tárgyalásokat folytatni, akik az 1945-ös garnitúrához tartoznak. Álláspontja szerint mindenki „kitelepítő”, aki 1945 után részt vett a magyar politikai életben, a velük való kooperáció számára felért a „Volksgruppe“ elárulásával. Mühl minden alkalmat megragadott arra, hogy a *Heimatruf*-ban Lebert a magyarokkal a hazatérés reményében történő „kooperáció” miatt árulónak titulálja, de előszeretettel kereste az 1945-ös nyilas emigráció képviselőivel való közös munka lehetőségét.⁷⁶

Annak a kérdésnek az elemzésére, hogy a kettős kötődésű és „német-érzelmű” csoportok hogyan viszonyultak Bleyer Jakab örökségéhez, a kérdés komplex volta miatt jelen tanulmányban nem tudunk sort keríteni. Előzetesen az állapítható meg, hogy mindkét csoport meg volt győződve arról, hogy amit tesz, az Bleyer örökségének szellemében történik, és a másik fél az, aki nem hű a bleyeri eszmékhez és meggyalázza azokat.⁷⁷ Weidlein álláspontja szerint Leber egyenesen egy „torz képet” közvetített Bleyer életművéről.⁷⁸ Valójában azonban mindkét fél teljesen különböző aspektusait ragadta meg Bleyer politikájának, és igyekezett személyi kultuszát a saját politikai céljai számára felhasználni.⁷⁹

A két tábor álláspontja közötti markáns különbség az integráció és a hazatérés témakörében is megmutatkozott. A „német-érzelmű” csoport célja egyértelműen a magyarországi németeknek a német néptestbe történő integrálása volt. Mühl a *Heimatruf* hasábjain rendszeresen azzal támadta Lebert, hogy tevékenységével megtorpedozza az ő „integrációra” vonatkozó törekvéseiket, melyet a Donausiedlung kiépítésével kívántak megvalósítani. Leber integrációs munkásságában Mühl a kitelepítettek tudatos szegregálását, integrációjuk és egzisztenciateremtésük „keresztény álarc mögé bújtatott” aláaknázását látta. A Leber-féle csoport a hazatérésre törekedett, Magyarországot tekintette a hazájának. Álláspontjuk szerint oda önszántukból vándoroltak ki, és vettek részt az ország építésében, így „részt akarnak venni majd a Kárpátmedence újjáépítésében [sic], melyet igazi hazájuknak

⁷⁵ A Mühl és Leber közötti szakadásra és Weidlein javíthatatlanul magyarellenes álláspontjára Borbándi Gyula is rámutat. Borbándi, Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Hága – Budapest: Mikes International – Országos Széchényi Könyvtár, 2006 (elektronikus kiadás), <https://mek.oszk.hu/03400/03472/03472.pdf> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

⁷⁶ *Heimatruf*, December 1951. Mühl emellett Reitingert is hasonló vádakkal illette. *Heimatruf*, Május 1953. A magyar emigráció korszakolásához és az 1945-ös és 1947-es csoportok szembenállásához lásd: Nóvák Béla: *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2023.

⁷⁷ *Heimatruf*, Jg. 3, H 11/12, November/December 1953.

⁷⁸ *Heimatruf*, December 1951.

⁷⁹ Kitzing, Michael: Ludwig Leber (1903–1974). Ein Leben im Dienst der Caritas-Arbeit für die Heimatvertriebenen. In: *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, Bd. 7 (54), 2013. 327–355.

tartanak”.⁸⁰ Ezzel szemben Mühl és atipikus Landsmannschaftja nem volt érdekelt az „óhazáról” való ábrándozásban és a többi Landsmannschaftra jellemző nosztalgiában. A hazatérés helyett a német sorsközösséghez való tartozásra és a „néptestbe” történő integrációra épített, Németországot tekintette a magyarországi németek igazi hazájának.

Mühl és Leber parlamenti tevékenysége és annak a konfliktusra gyakorolt hatása

A magyarországi német kitelepítettek sajtójának tükrében 1953-ra a két fél közötti konfliktus csillapodni látszott. Ennek oka az, hogy az eddigi (elsősorban) sajtóvita feltételezhetően más platformra terelődött. Mühl utolsó, hosszabb lélegzetvételű, védekező álláspontot felvevő cikke a *Heimatruf* 1953 áprilisi számában jelent meg. A „platformváltás” oka feltételezhetően abban keresendő, hogy az 1950-es évek második harmadától már mindkét fél a baden-württembergi tartományi parlament képviselője volt.⁸¹ A Mühl-féle „német érzelmű” csoport vezetőjük parlamenti tevékenységében a magyar országgyűlésben a magyarországi németekért végzett munkásságának kontinuitását látta: Mühlre mint a „mi egykori népi német képviselőnk”-re hivatkozott, valamint rendszeresen beszámolt törvényhozásbeli munkájáról.

Leber 1950-től részt vett a tartományi törvényhozásban, majd 1953 novemberétől a frissen megalakult baden-württembergi tartományi parlament képviselője lett (1953–1956).⁸² Mühl 1953. június 9-től volt az alkotmányozó tartományi gyűlés, majd a baden-württembergi tartományi parlament tagja a BHE színeiben. Elsősorban lakásépítési és élelmezési kérdésekben, illetve a magyarországi német parasztok földhöz jutása kapcsán szólalt fel, ezzel szemben Leber mindenekelőtt a menekültek lakhatási kérdésével és a teherkiegyenlítési törvénnyel kapcsolatban ismertette álláspontját. Emellett különös figyelmet szentelt a menekülttáborok végleges felszámolásának lehetőségeire.⁸³ A baden-württembergi parlamenti ülések

⁸⁰ Emigrációs Sajtóarchívum, 1951.

⁸¹ Leber már az 1940-es évek végétől kezdve a CDU színeiben politizált, Mühl az 1950-es évek elején a BHE politikai tevékenységébe kapcsolódott be.

⁸² Leber a CDU tartományi listájáról, az 1952. november 27-én elhunyt Emil Möhrlin (1883–1952) helyett került be a tartományi parlamentbe. Leber a második választási periódustól kezdve összesen három cikluson át, 1968-ig volt a CDU parlamenti képviselője. Weik, Josef: *Die Landtagsabgeordneten in Baden-Württemberg 1946 bis 2003*. Stuttgart: Landtag von Baden-Württemberg, 2003.

⁸³ Kitzing, 2016; *Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 2. Wahlperiode. 1.–105. Sitzung (11. April 1956 bis 24. März 1960). Stuttgart: Klett, 1960. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_003_003_1956-1960_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 31.)

jegyzőkönyveinek fényében beigazolódni látszik az a feltevés, hogy Mühl parlamentbe kerülésével a Leber és közötté lévő konfliktusok nem csitultak el, hanem a parlamenti ülésterembe kerültek át.⁸⁴ Mühl a törvényhozás plénuma előtt minden adandó alkalmat megragadott arra, hogy teret engedjen a Leberrel való személyes konfliktusának, illetve, hogy magyarelles megnyilvánulásokat tegyen, gyakran érte kritika a folytonos személyeskedés, illetve a parlament házszabályainak be nem tartása miatt.⁸⁵

A Mühl és Leber közötti nyílt konfrontáció látszólag úgy ért véget, mintha elválták volna: Mühl az első parlamenti törvényhozási időszak 1956 februári befejezte után kivonult a baden-württembergi tartományi politikából, és röviddel ezután az általa vezetett baden-württembergi Landsmannschaft éléről is távozott. Élete hátralevő részében fogorvosként praktizált, az érdekképviseletben végzett további munkájához és a Leberrel való személyes kapcsolatának további alakulásához nem állnak rendelkezésre információk. 1963-as haláláról a *Der Ungarndeutsche* egy hosszabb hangvételű nekrológban emlékezett meg, kiemelve, hogy Mühl személyében Bleyer Jakab „hűséges és eltökélt harcostársa” távozott közülük.⁸⁶

Kitekintés

Összefoglalásképp megállapítható, hogy a Leber és Reitinger által vezetett Landsmannschaftok közötti törés oka elsősorban a Leber és Mühl között 1949-től kialakuló szakadásban keresendő, ami a két csoport politikájának egymástól merőben különböző, kettős kötődésű és „német-érelmü” (magyarelles) álláspontjában gyökerezett. Erre enged következtetni az a tény, hogy Leber baden-württembergi szervezete és annak Josef Teppert által vezetett hesseni „leányszervezete” 1955-ig a Reitinger által vezetett Bundeslandsmannschaft tartományi szintű szervezetei voltak, és csak 1955-ben – a Mühl és Steinsch által vezetett baden-württembergi és hesseni szervezetek reintegrációja után – zárkóztak el végleg a közös szövetségi szintű munkától. Ennek fényében csak 1955-től beszélhetünk a Leber- és Reitingger-féle Landsmannschaftok, tehát Leber baden-württembergi és annak Josef Teppert által vezetett hesseni „leányszervezete” és a Bundeslandsmannschaft közötti szakadásról. A szövetségi szinten hivatalosan elismert Bundeslandsmannschafttal szemben a Leber-féle csoport feltételezhetően nem rendelkezett szövetségi szintű

⁸⁴ A Mühl és Leber közötti parlamenti konfliktusok részletes ismertetésére jelen tanulmányban terjedelmi okokból nincs lehetőség. A felszólalásokhoz lásd: *Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 1. Wahlperiode. 1.–95. Sitzung (19. November 1953 bis 8. Februar 1956). Stuttgart: Klett, 1956. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_001_001_1953-1956_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 31.)

⁸⁵ Weik, 2003.

⁸⁶ *Der Ungarndeutsche*, 20. Januar 1963. 11; *Der Ungarndeutsche*, 3. Februar 1963. 10.

politikai befolyással, tevékenysége túlnyomó részt a kettős kötődésű és/vagy Baden-Württembergben élő magyarországi németekre és azok kulturális integrációjára korlátozódott. Kiemelendő, hogy a Budai-hegyvidék katolikus kitelepítettjeinél, akik elsősorban az amerikai megszállási zónába, azon belül is túlnyomó részt a későbbi Baden-Württemberg területére kerültek, a Leber és szervezete felé irányuló lojalitás volt megfigyelhető.⁸⁷ A Leber-féle Ungarndeutsche Landsmannschaft tevékenysége, köszönhetően elsősorban Leber személyének, a magyarországi németek nagy részének a lelki gondoskodást, a magyar haza szeretetének és emlékének ápolását jelentette, Magyarországgal szemben minden nemű haragot és ellenséges hangvételt nélkülözött. Leber számára első helyen állt a kitelepítettek lelki-szellemi igényeinek kielégítése, és 1974-es haláláig szorosan a katolikus egyház kötelékében végezte munkáját.⁸⁸

A jelen tanulmányban felvázoltak tehát alátámasztják azt a tézist, miszerint a magyarországi német kitelepítettek érdekképviselője a két világháború közötti lojalitások mentén szerveződött, egészen 1980-ig határozva meg az érdekképviselő szervezet struktúráját. Emellett megállapítható az is, arról, hogyan érzékelték a magyarországi németek közössége a fent bemutatott szakadást, illetve szakadásokat, hogyan alakult a szervezetek taglétszáma, mellé- és alárendeltségi viszonya, továbbra sem rendelkezünk információval, ezek feltárása további kutatások tárgyát kell, hogy képezze. Továbbá jóformán teljesen feltáratlanok a magyarországi németek érdekképviselői szervezeteinek a Német Szövetségi Köztársaságon belüli „külkapcsolatai” is, különös tekintettel a magyar politikai emigráció különböző csoportjaira.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Bednárík, János: *Tradierte Zugehörigkeiten. Generationenübergreifende Aspekte ungarndeutscher Identität in Deutschland*. In: Szentiványi, Réka – Teleky, Béla (Hgg.): *Brüche – Kontinuitäten – Konstruktionen. Mitteleuropa im 20. Jahrhundert*. Wien: New Academic Press, 2017. 211–244.
- Bellér Béla: *A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest: Új Mandátum, 2002.
- Bendel, Rainer: *Mit neuen Hoffnungen ins neue Jahr. Lassen sich aus den Neu-jahrsartikeln Ludwig Lebers Etappen der Integration der Vertriebenen ablesen?* *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, Bd. 62, 2004. 233–242.
- Bindorffer, Györgyi: *Wir Schwaben waren immer gute Ungarn*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2005.

⁸⁷ Bednárík, 2017.

⁸⁸ Bendel, 2004.

- Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. Hága – Budapest: Mikes International – Országos Széchényi Könyvtár, 2006 (elektronikus kiadás), <https://mek.oszk.hu/03400/03472/03472.pdf> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Dunai Andrea, Egy német-magyar együttműködés. Budapesti könyvrablások 1944-ben. *Műértő*, 2015/2. 12–13.
- Dunai Andrea, A Rosenberg bevetési törzs kapcsolata Magyarországgal 1944-ben. *Múlt és jövő*, 2013/3. 91–113.
- Az Emigrációs Sajtóarchívum Tájékoztató Szemléje, 1951.
- Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Punwinkler, Alexander (Hgg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2017.
- Feiber, Albert A.: Heimatbriefe als historische Quelle. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert*. Münster – New York: Waxmann, 2017. 173–198.
- Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban / Etwas blieb daheim in Ungarn. Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland*. Baranya Megyei Levéltár: Pécs, 1999.
- Gaida, Hans-Jürgen: *Die offiziellen Organe der ostdeutschen Landsmannschaften. Ein Beitrag zur Publizistik der Heimatvertriebenen in Deutschland*. Berlin: Duncker & Humblot, 1973.
- Kaltenecker, Krisztina: Von der Baustelle zur Siedlung, von der Siedlung zur Gemeinde. Zur gemeindebaulichen Leistung der ungarndeutschen Vertriebenen in Darmstadt 1949–1954. In: Márkus, Beáta – Eiler, Ferenc (Hrsg.): *Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek*. Pécs: Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen, 2023. 109–129.
- Kaltenecker, Krisztina: *Ungarndeutsche Geschichtskultur und bundesdeutsches Geschichtsbewusstsein. Johann Weidleins Schorndorfer Dokumentation aus kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Norderstedt: Grin, 2019.
- Kaltenecker Krisztina, Önszegély és tétlen várakozás válaszájaként. A Magyarországról elűzött németek szervezetei Darmstadtban (1946–1951). *Múltunk*, 2003/4. 198–245.
- Kasten, Tilman: Heimatzeitschriften im Kontext der „Vertriebenenpresse“. Zur Einführung in das Thema und den Tagungsband. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert*. Münster – New York: Waxmann, 2017. 9–38.
- Kitzing, Michael: Ludwig Leber. In: Sepaintner, Fred Ludwig: *Baden-Württembergische Biographien*, Bd. 6. Stuttgart: Kohlhammer, 2016. 284–287.

- Kitzing, Michael: Ludwig Leber (1903–1974). Ein Leben im Dienst der Caritas-Arbeit für die Heimatvertriebenen. *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, Bd. 7 (54), 2013. 327–355.
- Kurth, Karl O.: *Handbuch der Presse der Heimatvertriebenen*. Kitzingen – Main: Holzner-Verlag, 1953.
- Kronfuß, Wilhelm: Ludwig Leber 1903–1974. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Bd. 6, Jg. 1974–1975. 314–315.
- Lange, Simon: *Der Erinnerungsdiskurs um Flucht und Vertreibung in Deutschland seit 1989/90. Vertriebenenverbände, Öffentlichkeit und die Suche nach einer „normalen“ Identität für die „Berliner Republik“*. Universitätsbibliothek Heidelberg: Heidelberg, 2015.
- Loderer, Klaus J.: Gibt es noch eine „ungarndeutsche“ Identität bei den Vertriebenen? Betrachtung anhand literarischer Äußerungen in der ungarndeutschen Heimatzeitung „Unsere Post“. In: Schuth, Johann (Hg.): *Literatur, Literaturvermittlung, Identität*. Budapest: VUdAK, 2004.
- Manns, Haide: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen: Springer 1997.
- Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve (1920–2020)*. Budapest: Argumentum 2020. 47–64.
- Muka, Viktória: Der Budaörser Fronleihnams-Blumenteppeich als Alleinstellungsmerkmal und seine Rezeption in Unsere Post, Heimatzeitung der Deutschen aus Ungarn. *Jahrbuch Kulturelle Kontexte des östlichen Europa*, Bd. 61, 2020. 141–176.
- Nóvé Béla: *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2023.
- Oschmann, Thomas: Quellen zur katholischen Vertriebenenarbeit im Diözesanarchiv Rottenburg. In: Bendel, Rainer – Kustermann, Abraham (Hg.): *Die kirchliche Integration der Vertriebenen im Südwesten nach 1945*. Berlin: LIT, 2010. 173–196.
- Reitinger, Heinrich: Die Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn. *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*, 1957. 23–25.
- Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 2. Wahlperiode. 1.–105. Sitzung (11. April 1956 bis 24. März 1960). Stuttgart: Klett, 1960. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_003_003_1956-1960_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 16.)
- Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 1. Wahlperiode. 1.–95. Sitzung (19. November 1953 bis 8.

- Februar 1956). Stuttgart: Klett, 1956. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_001_001_1953-1956_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 31.)
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Arens, Meinolf – Rettel, Klaus (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum*. Berlin: Deutsch-Ungarische Gesellschaft e.V., 2012. 468–483.
- Schoenberg, Hans W.: *Germans from the East. A Study of their Migration, Resettlement, and Subsequent Group History since 1945*. The Hague: Martinus Nuhoff, 1970.
- Seewann, Gerhard: „Ungarndeutschtum“ als Identitätskonzept und politische Resource. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südostdeuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 99–126.
- Seewann, Gerhard –Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn Budapest 1945/46. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt und Loránt Tilkovszky*. München: Oldenbourg, 1999.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest közzött*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Steinsch, Irma: Warum richten wir Studentinnenwohnheime ein? *NS-Frauenwarte*, Jg. 1934/35, H. 21. 654-655.
- Stickler, Matthias: Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE). In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2013. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32864 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Stickler, Matthias: Vertriebenenverbände. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, 2013. <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Vertriebenenverbände> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Stickler, Matthias: Landsmannschaften. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2012, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32706 (Letöltés ideje: 2023. január 31.) = Stickler, 2012a.
- Stickler, Matthias: Bund der Vertriebenen (BdV). In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2012. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32845 (Letöltés ideje: 2023. január 31.) = Stickler, 2012b.
- Stickler, Matthias: „*Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch*“. *Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972*. Düsseldorf: Droste, 2004.
- Svatek, Petra: Die Wiener Hochschularbeitsgemeinschaften für Raumforschung: Forschungen über Südosteuropa. In: Baumgart, Sabine (Hg.): *Raumforschung zwischen Nationalsozialismus und Demokratie. Das schwierige Erbe der Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung*. Hannover: Verlag der ARL,

2020. 26–37. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0156-4271033> (Letöltés ideje: 2023. január 31.).
- Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*, 1993/127, 602–650.
- Tóth, Ágnes: In der Gefangenschaft der Politik. Kontaktversuche zwischen ungarndeutschen Verbänden in Ungarn und der BRD (1960–1970). In: Lehr, Stefan: *Unter Beobachtung / Under Surveillance: Vertriebenenverbände im Blick der sozialistischen Sicherheitsdienste / The Monitoring of Expellee Organizations by the Socialist Security Services*. Berlin – Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 151–163. doi: <https://doi.org/10.1515/9783110795288>
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggése*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.
- Tóth Ágnes – Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése? In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: Balassi kiadó, 2001. 123–149.
- Weber, Matthias: Vertriebenenorganisationen. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2014. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32701 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Weik, Josef: *Die Landtagsabgeordneten in Baden-Württemberg 1946 bis 2003*. Stuttgart: Landtag von Baden-Württemberg, 72003.

FOLYÓIRATOK (HEIMATZEITSCHRIFTEN)

- Heimatruf*, 1951–1953. <https://ld.zdb-services.de/resource/540573-7> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Der Ungarndeutsche*, 1957–1981. <https://ld.zdb-services.de/resource/560443-6> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Unsere Post*, 1951–1982. <https://ld.zdb-services.de/resource/124038-9> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

- Archiv des Instiuts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen (=AldGL): Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G, Teil 2. 1946–1955.